

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1946

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΟΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"

39 — ΤΣΩΡΤΣΙΑ — 39

ΑΘΗΝΑΙ

MIX. B. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ*

ΣΥΝΤΟΜΟ ΚΑΤΑΤΟΠΙΣΤΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

VIII. ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ. Σ' αὐτὴ τὴν ὁμάδα κατατάσσουμε ἐκεῖνα τὰ κείμενα, ποὺ εἶναι βέβαια κι' αὐτὰ προϊόντα τοῦ ἱστορικοῦ βίου, ἀλλὰ δὲν ἔχουν μόνον αὐτὴ τὴν ἰδιότητα: εἶναι συνειδητά, θελημένα καὶ σκόπιμα ἀφηγήματα, μὲ ὑποκειμενικὸ κοίταγμα καὶ ὑποκειμενικὴ κρίση. Ἐξ αἰτίας τῆς διπλῆς ἰδιότητάς τους ἐπιδέχονται καὶ διπλὴ ἐξέταση: καὶ σὰν ἄμεσα μνημεῖα καὶ προϊόντα τοῦ ἱστορικοῦ βίου (καὶ τότε ἐξετάζονται ἢ γλῶσσα, τὸ ὕφος, τὸ εἶδος τῆς μορφῆς, οἱ ἰδέες, ἢ μὀρφωση, ἢ ψυχολογία καὶ γενικὰ ἢ προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα, ἢ ἀπεικόνιση μέσα σ' αὐτὴν τοῦ περιβάλλοντος, στὸ ὁποῖον ἀνήκει) καὶ σὰν ὑποκειμενικὰ ἀντικρύσματα καὶ σκόπιμα ἀφηγήματα. Ἀπὸ τὴν πρώτη πλευρὰ εἶναι τὸ ἴδιο ἄμεσες πηγές, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες: ἀπὸ τὴ δεύτερη εἶναι πιά ἔμμεσες. Ἀλλὰ τὶς ἴδιες αὐτὲς ἔμμεσες πηγές, ὅταν τὶς πάρουμε μόνες τους, σύμφωνα μ' ἄλλο κριτήριον, μπορούμε νὰ τὶς διακρίνουμε σ' ἄμεσες ἀφηγηματικὲς καὶ ἔμμεσες ἀφηγηματικὲς. Τὸ κριτήριον αὐτὸ εἶναι ἡ ἀμεσότητα τῆς ἀντίληψης τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸν ἀφηγητὴ. Ὄταν δὲν ὑπάρχει ἀμεσότητα σχέσης ἀνάμεσά τους, οἱ ἀφηγήσεις εἶναι ἔμμεσες. Ἄλλ' ἐνῶ ἡ ἀμεσότητα εἶναι κάτι ἀπόλυτον, ἡ ἔμμεσότητα μπορεῖ νὰ διαβαθμιστεῖ, ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ τῶν σχέσεων τοῦ ἀφηγητῆ πρὸς τὰ πράγματα (παρεμβολὴ διαφόρου ἀριθμοῦ διαδοχικῶν φορέων τῆς εἴδησης, μεγαλύτερη ἢ μικρότερη χρονικὴ καὶ τοπικὴ ἀπόσταση κ. ἄ.), ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἴδια τὴν συγκρότηση τῆς προσωπικότητάς του ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς παρατηρητικότητάς, τῆς πείρας, τῆς μὀρφωσης, τῆς ὀριμότητάς, τῆς ἀμεροληψίας. Ἄς σημειωθῆ τέλος ὅτι δὲν εἶναι σωστὸ νὰ κρίνουμε συνολικὰ ἓνα ἀφήγημα γιὰ ἄμεσο ἢ ἔμμεσο, ὁποῖου βαθμοῦ, ἀλλὰ χωριστὰ κάθε μαρτυρία του, ἐπειδὴ γιὰ κάθε περιστατικὸ εἶναι διαφορετικὲς οἱ συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔγινε γνωστὸ καὶ μεταδόθηκε καὶ τὰ ἄμεσα ἀφηγήματα ἔχουν σημεῖα γνωστὰ ὄχι ἀπὸ ἄμεση ἀντίληψη.

Ἡ ὁμάδα τούτη εἶναι πολὺ σπουδαία, ἐ-

πειδὴ περιέχει μεγάλο πλῆθος πηγῶν μ' ἀφθονες πληροφορίες καὶ ἀκόμη περισσότερο ἐπειδὴ τὶς παρουσιάζει ὡς ἓνα σημεῖον ὀργανωμένες καὶ ὄχι σκόρπιες, ὅπως ἐμφανίζονται μὲ τὴν πρώτη ματιὰ στὰ ἔγγραφα, καὶ τὰ δημόσια καὶ τὰ ἰδιωτικά. Κ' ἐδῶ ἡ μεγάλη ἀφθονία τους καὶ ἡ ποικιλία τους μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ ἀπασχοληθοῦμε κάπως ἐκτενέστερα μαζί τους.

Τὰ κείμενα, ποὺ ἀνήκουν στὴν ὁμάδα τούτη, δὲν παρουσιάζουν οὐσιαστικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν ξενοκρατία καὶ τὸ ἐλεύθερον κράτος: περισσότερο κρίσιμος γνώρισμά τους εἶναι ἂν ὀφείλονται στὸν κάλαμον α) Ἑλλήνων, β) ξένων.

α') Ἑλληνικὲς ἀφηγηματικὲς πηγές. Οἱ Ἑλληνες κατὰ διάφορες στιγμὲς τῆς ἱστορικῆς ζωῆς τους, ἢ κάτω ἀπὸ ξένο ζυγὸ ἢ ἐλεύθεροι, αἰσθάνθηκαν τὴν ἀνάγκη νὰ διαιωνίσουν τὴν ἀνάμνηση κάποιου περιστατικοῦ ἢ σειρᾶς περιστατικῶν ἢ πρὸ σύνθετων φαινομένων, ποὺ γιὰ διάφορους λόγους κάθε φορὰ κίνησαν τὴν προσοχὴ τους καὶ τοὺς φάνηκαν ἀξιωματικὰ. Τ' ἀφήγηματ' αὐτὰ εἶναι ποικιλότατα, ἀνάλογα μὲ τὴ διάθεση, ἀλλὰ καὶ τὴν ἰκανότητα ποὺ εἶχαν κάθε φορὰ οἱ ἀφηγητές. Γιὰ τοῦτο τὰ βλέπουμε νὰ κλιμακώνονται, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὶς ἀπλούστερες καὶ ἀπλοϊκότερες μορφές καὶ τείνοντας ν' ἀνέβουν σὲ σοβαρότερες καὶ πρὸ σύνθετες.

1. Ἡ στοιχειωδέστερη λειτουργία τῆς τάσης γι' ἀπομνημόνευση εἶναι αὐτή, ποὺ ἀρκεῖται στὴν ἀπλὴ ἀναγραφή τοῦ ἀξιωματικῶν περιστατικοῦ, ποὺ εἶναι κατὰ κανόνα κάτι τὸ ἔκτακτον, τὸ σπάνιον, τὸ ἐξαιρετικόν, ἀδιάφορον, ἂν πρόκειται γιὰ ἱστορικὸ ἢ γιὰ φυσικὸ γεγονός: σεισμοί, πλημμύρες, ξηρασίαι, πάγοι, μεγάλες ζέστες, οὐράνια φαινόμενα, εὐφορίαι, ἀφορίαι, ἀκρίβειαι, φθύναι, ἀρρώστειαι, διάφορα τοπικά περιστατικά (διορισμὸς ἢ θάνατος τοῦ δεσπότη κ. ἄ. τ.) πόλεμοι, διοσημεῖαι. Στὶς ἀναγραφὰς αὐτὲς ἔχουμε ἔκδηλη, καὶ μάλιστα πολλὰς φορὰς ρητὴ, τὴν τάση ποὺ σπρώχνει σ' αὐτὲς καὶ ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἡ φροντίδα γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἀνάμνησης τῶν περιστατικῶν αὐτῶν: «τὸ γράφω διὰ ἐνθύμισιν», «καὶ ἔστω εἰς ἐνθύ-

* Συνέχεια ἀπὸ τὸ προηγούμενον.

μισιν». Για τοῦτο οἱ ἀναγραφές αὐτές πῆραν τ' ὄνομα «ἐνθυμήσεις».

Συνήθως γράφονταν μὲ μελάνι πάνω σὲ βιβλία, πρὸ πάντων ἐκκλησιαστικά, καὶ κώδικες κ' ἐντυπα, ἢ πίσω ἀπὸ φορητὲς εἰκόνες. Τέτοιες ἀναγραφές εἶναι δημοσιευμένες πολυάριθμες σὲ ποικιλότατα δημοσιεύματα. Ὁ Λάμπρος συγκέντρωσε ὅσες εἶχαν ἐκδοθεῖ ὡς τὴν ἐποχὴ του καὶ ἕνα μέρος τὸ ἐξέδωσε ὁ ἴδιος «Ἐνθυμήσεων ἡτοιχρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη [· Ν. Ἑλληνομν. 7 (1910) 113 κέξ.], τὸ ἄλλο δημοσιεύτηκε μετὰ τὸ θάνατό του μὲ τὸν ἴδιο τίτλο «... συλλογὴ δευτέρα» [· αὐτ. 16 (1922) 407 κέξ.]. Ἀπὸ τότε ὅμως φανερώθηκαν καὶ πολλές ἄλλες καὶ συνεχῶς φανερώνονται. Ἄλλες ὅμως ἀπὸ τὶς ἀναγραφές αὐτές χάρασσονταν μὲ κάποιο ὀξύ ἐργαλεῖο πάνω σὲ κολόνες, τοίχους ἐκκλησιῶν, στασίδια ἢ ἄλλα ξύλινα ἐπιπλα, ἀκόμα καὶ πάνω σὲ βράχους. Τέτοιες βλ. στὰ δημοσιεύματα τῶν Κ. Ζησίου, Θ. Φιλαδέλφως, Δ. Γ. Καμπούρογλου, Κ. Χρηστομάνου κ. ἄ. π. Ἰδιαιτέρη κατηγορία ἀποτελοῦν οἱ κτιτορικὲς ἐπιγραφές, πού ἐπίσης ἔχουν ἀφηγηματικὸ χαρακτήρα. Πολλές ἔχουν δημοσιευτεῖ, ἀλλ' ἀπειρες ἀκόμη εἶναι ἀδημοσίευτες.

Οἱ ἀναγραφές αὐτές εἶναι πολὺ συνειθισμένες ἐπὶ τουρκοκρατίας. Κάτω ἀπὸ τοὺς ἄλλους ξένους ζυγοὺς εἶναι σπανιώτατες. Μετὰ τὴν ἐπανάσταση στὰ ἐλεύθερα μέρη παρακμάζουν πολὺ γρήγορα. Στὰ ὑπόδουλα ὅμως στοὺς Τούρκους ἐξακολουθοῦν ἐπὶ ἀρκετὸ διάστημα, ἀλλὰ σὲ γραμμὴ πού ξεπέφτει. Παρὰ τὸ πλῆθος τους οἱ πληροφορίες πού παρέχουν δὲν εἶναι πολλές, δὲ μποροῦν καθόλου νὰ παραβληθοῦν μὲ τὸν ὄγκο τῶν μαρτυριῶν, πού μᾶς δίνουν ἄλλες ομάδες πηγῶν. Ἀλλὰ τὶς περισσότερες φορές εἶναι μοναδικές καὶ ἀπὸ ἀποψη ἀκρίβειας ἔχουν μεγάλη ἀξία, γιατί τὰ ὑποκειμενικὰ στοιχεῖα εἶναι τὰ ἐλάχιστα δυνατά.

2. Ὅταν αὐτὴ ἡ διάθεση εἶναι μονιμότερη, δὲ μπορεῖ νὰ ἱκανοποιηθῆ μὲ μιὰ σύντομη ἀναγραφή ἑνὸς μόνου ἀπλοῦ περιστατικοῦ, ἀλλὰ κινητοποιεῖται κάθε τόσο, κάθε φορά πού παρουσιάζονται ἀνάλογα γεγονότα πού τὰ καταγράφει στὴ σειρά, ὅπως διαδοχικὰ συνέβησαν, τὸ ἕνα πίσω ἀπὸ τ' ἄλλο. Ἔτσι ἔχουμε μιὰ σειρά ἀπὸ ἐνθυμήσεις, πού, εἴτε γράφτηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μὲ τὴν σειρά αὐτὴ, εἴτε συγκεντρώθηκαν ἀργότερα, σχηματίζουν ἕνα σύντομο χρονικὸ, πού ἐκτείνεται ἐπὶ μερικὰ χρόνια, τὸ πολὺ ὅσο ἡ ὠριμὴ περίοδος τῆς ζωῆς ἐκείνου πού τὸ συγκρότησε. Σπανιότατα ἔχουμε καὶ λίθινα χρονικά, δηλ. σειρὲς χαραγμάτων πάνω σὲ κολόνες. Τέτοια σύντομα χρονικά, κυρίως ὅμως ἐπάνω σὲ χαρτί, εἶναι πολλὰ γνωστὰ καὶ ἀπὸ πολλοὺς ἔχουν ἐκδοθεῖ σὲ διάφορα δημοσιεύματα (κυρίως Σάθα, Legend, Erbiceann), στὸν πρῶτο τόμο τῶν «Μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας» τῆς

Ἀκαδημίας, H u r m a r a k i κ. ἄ. π. Ὁ Λάμπρος συγκέντρωσε ἀπὸ διάφορες βιβλιοθήκες ἀρκετὰ τέτοια σύντομα χρονικά, πού ἐκδόθηκαν μετὰ τὸ θάνατό του ἀπὸ τὸν Κ. Ἄμαντο «Βραχέα Χρονικά». Ἐξω ἀπ' αὐτὰ τὰ σύντομα χρονικά ὑπάρχουν καὶ ἐκτενέστερα σχηματισμένα μὲ τὴ φροντίδα περισσότερων προσώπων, πού συνέχιζαν τὸ ἔργο τῶν προγενέστερων. Αὐτὸς εἶναι ὁ τύπος τῶν «κουβαράδων». Γνωστὸς εἶναι ὁ ἡπειρωτικὸς κουβαρᾶς δημοσιευμένος στὸ περιοδικὸ «Ἀθηνα» 1831 σ. 116 - 118. Φήμη ὑπάρχει καὶ γι' ἄλλους «κουβαράδες» ἀπὸ τὴν Ἠπειρο πὼς ἀποτελέσαν πηγὴ τοῦ Ἀραβαντινοῦ καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ Δ. Μακεδονία, ἀλλὰ ὡς σήμερα δὲν παρουσιάστηκαν στὸ φῶς.

Καὶ τὰ σύντομα τοῦτα χρονικά εἶναι πρὸ συνηθισμένα στὶς τουρκοκρατούμενες χώρες. Μετὰ τὴν ἐπανάσταση σταμάτησαν. Ἐπίσης καὶ αὐτῶν τὸ ὕλικὸ στὸ σύνολό του δὲν εἶναι οὔτε ἀφθονο, οὔτε συνήθως ἀναφέρεται σὲ σπουδαῖα καὶ ἐπίκεντρα γεγονότα, ἀλλὰ καὶ σὲ τέτοιες περιπτώσεις δίνει γενικότατες μόνο καὶ ἀόριστες πληροφορίες. Ὅσοσο πρόκειται κατὰ κανόνα γιὰ μαρτυρίες ἄμεσες κ' ἐπομένως ἀξιόπιστες καὶ χρήσιμες, ὅταν μάλιστα δὲν ἔχομε ἄλλες πηγές.

3. Περισσότερο ἀναπτυγμένη διάθεση τείνει νὰ διατηρήσῃ τὴν ἀνάμνηση συνθετώτερων καὶ διαρκέστερων γεγονότων, κυρίως μαχῶν καὶ ὀλοκλήρων πολέμων, κοινωνικῶν ἀγώνων, ἀλλὰ καὶ φυσικῶν γεγονότων (π.χ. σεισμῶν) μ' ἐκτενέστερο συνεχὲς ἀφήγημα. Τὴν ἀναπτυγμένη τούτῃ διάθεση τὴ συναντοῦμε πρὸ πάντων στὰ Ἑπτάνησα καὶ στὶς παραδουνάβειες χώρες, ἐλάχιστα ἄλλοῦ. Ἀλλὰ καὶ πάλι ὁ ἀριθμὸς τῶν προϊόντων τῆς εἶναι πολὺ μικρὸς· τὸ ὕλικὸ πού προσφέρουν εἶναι ποιοτικὰ ἀξιόλογο, ἀλλὰ ἡ ἀξία του ἀσφαλῶς θὰ μειωθῆ, ὅταν γνωστοῦν τὰ δημόσια ἔγγραφα, ἔξω ἀπὸ τὶς περιπτώσεις πού θὰ τύχη αὐτές οἱ ἐκθέσεις νὰ εἶναι μοναδικές πηγές. Μετὰ τὴν ἐπανάσταση τέτοια ἀφηγήματα εἶναι ἀκόμη πρὸ λίγα. Πιθανότατα νὰ διαφεύγουν μερικὰ ἀνέκδοτα.

4. Ἡ ἴδια ἡ διάθεση τούτῃ μπορεῖ νὰ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ κάποια προσωπικὴ συγκίνηση. Σὲ τέτοια περίπτωση ἡ ἀφήγησις παίρνει λυρικότερη μορφή καὶ γίνεται ἱστορικὸ ποίημα. Συνηθέστερα γεγονότα πού προκαλοῦν τέτοιες ἐμμετρὲς ἀφηγήσεις εἶναι ἀλώσεις πόλεων, μ' ὅλα τὰ ἐπακόλουθά τους, αἰχμαλωσίες, σφαγές κλπ. γιὰ τοῦτο μέσα σ' αὐτές μπαίνει ἀρκετὰ ἔντονα τὸ θρηνητικὸ στοιχεῖο. Τὰ ποιήματα στὰ ὁποῖα κυριαρχεῖ καὶ ἡ ἀφήγησις τῶν γεγονότων παίρνει ὑποτελεῖ θέση, τὰ ὀνομάζουμε θρήνους. Ὑπάρχουν καὶ δημοτικὰ ἱστορικὰ τραγούδια, καθὼς καὶ δημοτικοὶ θρήνοι, ἀλλὰ ὑπερτεροῦν σ' ἀριθμὸ προϊόντα προσωπικῆς δημιουργίας. Τὰ πρῶτα εἶναι

κατὰ κανόνα πολὺ πολὺ σύντομα, ἐνῶ τὰ δεύτερα ἀριθμοῦν πολλοὺς στίχους, μερικά μάλιστα ἀρκετὲς χιλιάδες. Ἀπὸ ἀποψη ἀκρίβειας καὶ πλούτου λεπτομερειῶν ἀνώτερα εἶναι τὰ δεύτερα. Ἀντίθετη ἀκριβῶς εἶναι ἡ καλλιλογικὴ ἀξία τους, γιατί τὰ δημοτικά εἶναι συνήθως πραγματικά ποιήματα, ἐνῶ τὰ προσωπικά εἶναι κακότεχνα στιχουργήματα. Τὰ ἱστορικά τοῦτα ποιήματα δὲν εἶναι πολλὰ, ἴσως γύρω ἀπὸ τὰ πενήντα, πάντως περισσότερα ἀπὸ τὰ πεζὰ ἀφηγήματα. Καὶ συνολικά τὸ ὕλικό πού προσφέρουν δὲ βαρύνει πολὺ, ἀλλὰ εἶναι πῶς ἀναντικατάστατο ἀπ' ἐκεῖνο πού προσφέρουν τὰ πεζὰ ἀφηγήματα, γιατί τὰ ἐνδεχόμενα ἐπίσημα τεκμήρια πού μιὰ μέρα θὰ ἔχουμε στὰ χέρια μας θὰ μᾶς δώσουν ἀσφαλῶς ἀκριβέστερες καὶ πλουσιώτερες πληροφορίες γιὰ τὰ ἴδια αὐτὰ συμβάντα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά δὲ θὰ μᾶς παρουσιάσουν τίς ἴδιες αὐτὲς ἀπόψεις. Κριτικά μόνον ὑστεροῦν κάπως, ἀκριβῶς γιατί ἐπηρεάζονται ἀπὸ τίς ὑποκειμενικὲς συγκινήσεις καὶ πρέπει νὰ εἴμαστε κάπως προσεκτικοὶ στὴ χρῆση τους. Πολλὰ ἱστορικά ποιήματα ἔχουν δημοσιευτεῖ στίς συλλογὲς Σάθα, Legrand, ἀλλὰ εἶναι σκόρπια σὲ διάφορα περιοδικὰ καὶ αὐτοτελῆ ἔργα, ἀρκετὰ εἶναι ἀκόμη ἀνέκδοτα. Μετὰ τὴν ἐπανάσταση ἡ παραγωγή τους σταμάτησε.

5. Ἐπίσης ἔχομε καὶ μερικά, ἀλλὰ πολὺ λίγα καὶ σύντομα, περιηγητικά καὶ χωρογραφικά ἀφηγήματα, πού συνολικά προσκομίζουν ἐλάχιστο ὕλικό, ἔστω καὶ ἂν στὰ καθέκαστα προσφέρουν κάποτε μοναδικὲς πληροφορίες.

6. Πῶς ἐξελιγμένη βαθμίδα εἶναι ἡ ἐξιστόρηση γεγονότων πολὺ πῶς σύνθετων καὶ πολύπλευρων καὶ μεγάλης χρονικῆς διάρκειας σὲ μεγάλα καὶ λεπτομερειακὰ ἀφηγήματα. Τέτοιο ὅμως γεγονός δὲν εἶναι παρά μόνον ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821, καὶ πραγματικά αὐτὴ μόνη ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ τέτοιες ἐξιστορήσεις. Φυσικά κέντρο εἶναι ἡ προσωπικὴ πείρα καὶ γύρω ἀπ' αὐτὴν πλέκονται ὡς ἓνα σημεῖο καὶ στοιχεῖα πού ἀντλήθηκαν ἀπὸ πληροφορίες ἄλλων. Ἐτσι ὅμως ἀυξάνει τὸ ποσοστὸ ἐμμεσότητος καὶ μειώνεται ἡ πρωτοτυπία τῆς πηγῆς. Γι' αὐτὸ στὰ τέτοια ἔργα ἡ κριτικὴ πρέπει νὰ εἶναι πολὺ προσεκτικὴ. Τέτοια εἶναι τὰ ἀφηγήματα τοῦ Φωτάκου, τοῦ Φραντζῆ, τοῦ Οἰκονόμου, τοῦ Ὁρλάνδου, τοῦ Νικόδημου κ.ἄ.

7. Καμμιά φορά πρόσωπα, πού ἀνέπτυξαν κάποια δράση, αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ τὴν ἐκθέσουν γράφοντας ἀπομνημονεύματα. Αὐτὸ τὸ εἶδος στὴν Ἑλλάδα ἔχει καλλιεργηθῆ ἐλάχιστα. Ἡ τουρκοκρατία δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ κανένα σχετικὸ δείγμα. Κάπως καλλιεργήθηκε στὰ Ἐπτάνησα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18 αἰ. καὶ ἔπειτα. Ἀπομνημονευτικὸ χαρακτηριστὴρα πῆραν μερικά ἀπὸ τὰ ἀφηγήματα

τῆς ἐπανάστασης, ὅπως τοῦ Κασομούλη. Ἀπὸ ἄλλα πάλι τέτοια ξεπήδησαν πῶς ἐκτενῆ καὶ πῶς γνήσια ἀπομνημονεύματα, πού νὰ ξεπερνοῦν τὰ ὄρια τῆς ἐπανάστασης καὶ νὰ συνεχίζονται ὕστερ' ἀπ' αὐτὴν, καὶ τέτοια εἶναι τοῦ Μακρυγιάννη. Σύντομα ἀπομνημονεύματα εἶναι καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη, καὶ ἀκόμη μερικά ἄλλα. Μετὰ τὴν ἐπανάσταση γράφτηκαν ἀρκετὰ ἀπομνημονεύματα, Ραγκαβῆ, Δραγούμη, Σπυρομήλιου, Ράλλη, Ν. Σαρίπολου, Συγγοῦ, πρίγκηπος Νικολάου, Παρασκευόπουλου κ. ἄ.—μερικά εἶναι ἀκόμη ἀνέκδοτα, Δ. Γ. Βρατσάνου, Ν. Λεβίδη κ.ἄ.

8. Ἡ ἴδια ἡ παρακίνηση πού σπρώχνει στὴ διατύπωση ἐνός ἀφηγήματος γιὰ κάποιο γεγονός ἢ γιὰ κάποια ἐποχὴ, σ' ἀκόμη πῶς ἀπαιτητικὴ μορφή δὲν ἀρκεῖται στίς προσωπικὲς ἐντυπώσεις καὶ στὴν ἄμεση γνώση. ἔστω καὶ τυχαῖα συμπληρωμένη ἀπὸ τίς μαρτυρίες ἄλλων, ἀλλὰ θέλει νὰ παρουσιάσῃ τὸ γεγονός ἢ τὴν ἐποχὴ σ' ὅλη τὴν ἔκτασή του καὶ ν' ἀποδώσῃ τὴν ὅλη εἰκόνα του καὶ ὄχι μόνον τὴν πλευρὰ πού εἶδε ὁ ἀφηγητὴς· τότε φυσικά παρουσιάζεται ἡ ἀνάγκη νὰ συγκεντρωθῆ συστηματικὰ ὕλικό, ὅσο μπορεῖ περισσότερο καὶ νὰ δοθῆ γενικότερη διατύπωση. Σὲ τέτοια μορφή ἀνήκει τὸ προεπαναστατικὸ ἔργο τοῦ Περραιβοῦ γιὰ τὸ Σούλι καὶ τὴν Πάργα καὶ μερικά ἀπὸ τὰ ἐπαναστατικὰ ἀφηγήματα, τοῦ Φιλήμονα, τοῦ Σπηλιάδη, τοῦ Τρικούπη.

9. Τέλος ἔχομε καὶ τὰ ἔργα ἐκεῖνα ὅπου τὴν πρωτοβουλία καὶ τὸν κύριο ρόλο ἔχει ἡ ἀντλήση ὕλικου ἀπὸ ἄλλες πηγές γιὰ τὴν παρουσίαση ἐνός γενικότερου θέματος, ἀλλὰ δὲ λείπει καὶ ἡ προσωπικὴ συμβολή. Ἄλλοτε πρόκειται γιὰ τὴ συμπίληση ἢ καὶ ἀπλῶς τὴν συμπλήρωση καὶ συνέχιση ἐνός χρονικοῦ, ὅπως εἶναι τὸ χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδιοῦ, ἢ Χρονικὴ Ἐκθεση κ.ἄ. Ἄλλοτε γιὰ τὴ σύνθεση πῶς συγκροτημένων ἔργων, ἢ τοπικῶν καὶ ἐιδικῶν ἱστοριῶν, ὅπως ἐκεῖνες πού ἔγραψαν ἀρκετοὶ Ἕλληνες τῶν παραδουνάβειων χωρῶν γι' αὐτὲς, οἱ τουρκικὲς ἱστορίες τοῦ Στάνου κ.ἄ., οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἱστορίες τοῦ Κομνηνοῦ Ὑψηλάντη κ.ἄ. καὶ τὰ δύο ἱστορήματα τοῦ Ἰακ. Ρίζου Νερουλοῦ κ.ἄ., ἢ καὶ γενικῶν καὶ παγκοσμίων, ὅπως τοῦ Κ. Κούμα κ.ἄ. Οἱ πηγές αὐτὲς εἶναι ἄμεσες ὡς πρὸς τὰ σημεῖα ἐκεῖνα πού μεταδίνουν ἄμεσες ἐντυπώσεις καὶ γνώσεις τῶν συγγραφέων καὶ ἔμμεσες, μὲ διάφορους βαθμοὺς ἐμμεσότητος, στὰ ὑπόλοιπα.

Ἀπὸ ὅσα εἶπαμε, φαίνεται ἀμέσως ὅτι ἑλληνικὲς ἀφηγηματικὲς πηγές ἔχομε γενικά λίγες καὶ ὅτι καὶ αὐτὲς ἀνήκουν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴν τουρκοκρατία καὶ στὴν ἐπανάσταση. Ἀπὸ τὴν μεταπαναστατικὴ ἐποχὴ δὲν ἔχομε παρά μόνον λίγα ἀπομνημονεύματα, ἴσως οὔτε δέκα πέντε, καὶ ὄχι μεγάλης ἀξίας καὶ πλούσιας παροχῆς.

(Τὸ τέλος στὸ ἐρχόμενο)